

Βασιλική Γεωργιάδου

ΣΕ ΑΡΘΡΟ ΤΟΥ, στο οποίο αναλύει τα αίτια της σταθερότητας αλλά και τις προϋποθέσεις της μεταβλητότητας των διαιρετικών τομών στη μεταπολεμική Γερμανία, ο Franz Urban Pappi (1979: 472) παρατηρεί πως «κάθε φορά που σε μια εκλογική αναμέτρηση ο παράγοντας θρησκεία αποδεικνύεται σημαντικός, κάποιοι παρηγοριούνται με τη σκέψη ότι την επόμενη φορά τα πράγματα θα είναι διαφορετικά. Μόνο που εδώ και τριάντα χρόνια τα πράγματα δεν δείχνουν να αλλάζουν». Παρά την εμφανή θεσμική - οργανωσιακή (associational) συρρίκνωση του θρησκευτικού και ιδίως του καθολικού milieu στην ηπειρωτική Ευρώπη, στις χώρες εκείνες όπου ο θρησκευτικός παράγοντας υπήρξε σημαντικός στη θεμελίωση του κομματικού τους συστήματος εξακολουθεί μια διαίρεση με επίκεντρο τη θρησκεία ή μια θρησκευτική δέσμευση να ασκεί επιρροή στην εκλογική συμπεριφορά των ψηφοφόρων έως σήμερα (Lane/ Ersson 1999: 52 και Lijphart 1982, Wolf 1996, Boll 2001). Η θέση αυτή περί της σταθερότητας (όχι όμως και ακινησίας) της θρησκευτικής διαιρετικής τομής κερδίζει διαρκώς έδαφος. Προσπάθεια καταβάλλεται ωστόσο προκειμένου να διακριβωθούν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της διαίρεσης αυτής σε κοινωνίες της ύστερης νεωτερικότητας. Καθώς σήμερα επικρατούν συνθήκες εκκοσμίκευσης και θρησκευτικής αποδογματοποίησης, ταυτοχρόνως με φαινόμενα επιστροφής των θρησκειών και εμφάνισης νέων θρησκευτικών κινήσεων συχνά χωρίς Θεό ή/και χωρίς Εκκλησία (Ζουμπουλάκης 1998: 31-32, Davie 1994: 93-94), η ανάλυση του μηχανισμού ευθυγράμμισης των θρησκευόμενων και εκκλησιαζόμενων εκλογέων σε πολιτικές οργανώσεις και κόμματα αποκτά ένα πρόσθετο ενδιαφέρον (βλ. Γεωργιάδου/Νικολακόπουλος 2002).

Στις προϋποθέσεις και τις μορφές πολιτικοποίησης της θρησκείας, της εμφάνισης δηλαδή θρησκευτικών κινήσεων και οργανώσεων (κομμάτων) στην εκβιομηχανιζόμενη, εκδημοκρατιζόμενη και εκκοσμικευόμενη Ευρώπη μετά το δεύτερο ήμισυ του 19ου και μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα, αναφέρεται το βιβλίο του Στάθη Ν. Καλύβα. Ο συγγραφέας εξετάζει από μια συγκριτική σκοπιά την ανάδειξη εκλογικά επιτυχημένων κομμάτων θρησκευτικής ομολογίας (confessional par-

ties) σε τρεις καθολικές (Βέλγιο, Αυστρία, Ιταλία) και σε δύο θρησκευτικά μικτές χώρες (Γερμανία, Ολλανδία). Αναλύει επίσης τους λόγους της μη εδραίωσης πολιτικά σημαντικών κομμάτων θρησκευτικής ομολογίας σε χώρες με ισχυρό δυναμικό σύγκρουσης κράτους-εκκλησίας (Γαλλία). Με τον τρόπο αυτό ο συγγραφέας επιδιώκει να συμβάλει «στη θεωρητική κατανόηση των καταβολών της Χριστιανοδημοκρατίας» (3)*. Το «χριστιανοδημοκρατικό φαινόμενο», σύμφωνα με τον Καλύβα, είναι ένα ιδιαίτερα επιτυχημένο μεταπολεμικό πολιτικό φαινόμενο, που ωστόσο συνοδεύεται από «διαφόρους γρίφους» (2) και αντιφάσεις. Η επίλυση των γρίφων και η άρση των αντιφάσεων αυτών περνά κατ' ανάγκη μέσα από τη διατύπωση πειστικών απαντήσεων σε ζητήματα, όπως εκείνο της μεγάλης πολιτικο-εκλογικής επιτυχίας κομμάτων με θρησκευτικές/δογματικές ρίζες στο περιβάλλον της εκκοσμικευμένης Ευρώπης μετά το 1945, τα οποία μάλιστα φαίνεται για κάποιο μεγάλο διάστημα να κυριαρχούν στη διεκπεραίωση της διαμεσολαβητικής λειτουργίας των συμφερόντων του αστικού χώρου (2). Είναι, επομένως, αναγκαίο η έρευνα να ξαναμελετηθεί, όχι περιπτωσιολογικά αλλά συγκριτικά, όχι περιγραφικά αλλά αναλυτικά, τους όρους εμφάνισης και την πορεία μετασχηματισμού των κομμάτων θρησκευτικής ομολογίας στην Ευρώπη του 19ου και 20ού αιώνα, σύμφωνα με τον Καλύβα (17). Ο ερευνητικός αυτός στόχος αποτελεί αφετηριακό και, ταυτοχρόνως, το κεντρικότερο σημείο στη μελέτη που παρουσιάζουμε.

Το βιβλίο αποτελείται από μια εισαγωγή, πέντε κυρίως κεφάλαια και μια τελική σύνοψη συμπερασμάτων. Ήδη στο εισαγωγικό μέρος (*The Christian Democratic Phenomenon*), ο συγγραφέας αποστασιοποιείται από απόψεις που θεωρούν τα κόμματα θρησκευτικής ομολογίας άλλοτε ως «μαριονέτες στα χέρια του κλήρου» και άλλοτε ως απλές απομιμήσεις ή και αυτούσιες απεικονίσεις με άλλη ονομασία των συντηρητικών κομμάτων. Κόντρα στις προηγηθείσες απόψεις, ο Καλύβα ισχυρίζεται ότι τα κόμματα θρησκευτικής ομολογίας δημιουργήθηκαν εν τέλει «παρά και όχι εξαιτίας» των προθέσεων του κλήρου, της Καθολικής Εκκλησίας και της συντηρητικής πολιτικής ελίτ του 19ου αιώνα (6). Οι παραπάνω ομάδες δρώντων: η Καθολική Εκκλησία με την ανώτατη και ανώτερη εκκλησιαστική ιεραρχία στο πλευρό της, ο κατώτερος κληρικός με τους περί την Εκκλησία λαϊκούς, και οι συντηρητικοί πολιτικοί ηγέτες,

* Οι εντός παρενθέσεως αριθμοί χωρίς άλλη ένδειξη παραπέμπουν σε σελίδες του βιβλίου του Στάθη Ν. Καλύβα

δημιούργησαν τις προϋποθέσεις οργάνωσης και κινητοποίησης των μαζών στο όνομα των συμφερόντων της Καθολικής Εκκλησίας κατά την περίοδο του αντικληρικαλισμού. Ωστόσο, οι προτεραιότητες και οι προθέσεις τους «απέκλειαν τη δημιουργία τέτοιων κομμάτων» (6). Κεντρικό επιχείρημα του βιβλίου είναι, λοιπόν, ότι τα κόμματα θρησκευτικής ομολογίας «εμφανίστηκαν ως ένα απρόβλεπτο, αθέλητο και, σε τελευταία ανάλυση, επιζήμιο υποπροϊόν στρατηγικών επιλογών, στις οποίες η εκκλησία αναγκάστηκε να προβεί. Αλλά ούτε και οι συντηρητικές πολιτικές ελίτ στόχευαν στο σχηματισμό τέτοιων κομμάτων. Στην πραγματικότητα και οι δύο ομάδες δρώντων, που έθεσαν σε κίνηση μια διαδικασία η οποία οδήγησε στο σχηματισμό κομμάτων ομολογητικού χαρακτήρα, είχαν ένα σύνολο μεταξύ τους συμβατών προτιμήσεων που απέκλειε τη δημιουργία αυτών των κομμάτων», ισχυρίζεται ο Καλύβα (17-18). Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι οργανώσεις και τα κόμματα θρησκευτικής ομολογίας ήταν εν τέλει «ανταγωνιστικά» και της Καθολικής Εκκλησίας και των πατριών του συντηρητικού πολιτικού χώρου, εφόσον διεκδικούσαν από κοινού το ίδιο κοινό (18). Ωστόσο, η υιοθέτηση αρχικά εκ μέρους της Εκκλησίας μιας στρατηγικής κινητοποίησης, οργάνωσης και συμμετοχής των μαζών στο όνομα της υπεράσπισης των συμφερόντων της Καθολικής Εκκλησίας, υπήρξε μια εκούσια και συνειδητή επιλογή εκ μέρους της, ικανή στη δεδομένη χρονική στιγμή και υπό τις επικρατούσες τότε συνθήκες αβεβαιότητας και περιορισμένης πληροφόρησης, να αποφέρει για την Εκκλησία τα καλύτερα αποτελέσματα, διατείνεται ο Καλύβα (16).

Η θεωρία της Ορθολογικής Επιλογής αποτελεί τη γενική θεωρητική βάση και το αναλυτικό πλαίσιο για το συγγραφέα, το ενδιαφέρον του οποίου επικεντρώνεται «στους μηχανισμούς», τις «συναρτήσεις» και τις «αιτιώδεις συνάψεις» των (ορθολογικών) επιλογών και των συνεπειών των επιλογών των δρώντων (15). Ο συγγραφέας επιδιώκει να συνδυάσει το μακρο-κοινωνιολογικό μοντέλο των M.S. Lipset/St. Rokkan (1967), το οποίο εξετάζει τις διεργασίες σχηματισμού πολιτικών κομμάτων και παγίωσης των ευρωπαϊκών κομματικών συστημάτων, με τη θεωρία της Ορθολογικής Επιλογής. Για τους μελετητές των διαιρετικών τομών είναι οι πολωτικές συγκρούσεις της κοινωνικής δομής και τα διακριτά συμφέροντα των επιμέρους μερών της εκάστοτε πόλωσης η βασική προϋπόθεση για τη δημιουργία κομμάτων και τη σταθερή και επαναλαμβανόμενη στοίχιση κάθε ενός μέρους ξεχωριστά σε κάποιο από τα κόμματα αυτά. Στη θεωρία της Ορθολογικής Επιλογής, αντιθέτως, τα κοινά συμφέροντα

δεν δημιουργούν αυτομάτως και απαραίτητως συλλογική δράση και πολιτικο-κομματική στοίχιση/ευθυγράμμιση. Όπως αναφέρει ο Καλύβας, «...το άλμα από τα κοινά συμφέροντα στη συλλογική δράση θα πρέπει να εξηγηθεί» (11). Να εξηγηθεί θα πρέπει, επομένως, και το πώς δημιουργήθηκε οργάνωση, μαζική κινητοποίηση και προσανατολισμός των Καθολικών στο συλλογικό στόχο της προστασίας της Εκκλησίας απέναντι στις επιλογές ενός εκκοσμικευόμενου και εκδημοκρατιζόμενου κράτους. Ο συγγραφέας θεωρεί ότι στην περίπτωση αυτή ήταν οι επιλογές και οι αποφάσεις για κινητοποίηση και οργάνωση από την πλευρά των δρώντων, πρώτα απ' όλους της Εκκλησίας, το στοιχείο που προκάλεσε συλλογική δράση, δημιουργήσε κοινή πολιτική ταυτότητα και εν τέλει επέφερε κομματική ευθυγράμμιση (11).

Το πρώτο κεφάλαιο του βιβλίου (*Actors and Preferences*) αναλύει τις επιλογές των δρώντων: της Εκκλησίας και της συντηρητικής πολιτικής ελίτ. Στόχος του συγγραφέα είναι να εξηγήσει γιατί και για τις δύο αυτές ομάδες δρώντων «δεν θα ήταν (μεν) ορθολογικό να σχηματίσουν κόμματα θρησκευτικής ομολογίας» (58), αλλά θα ήταν και ανορθολογικό να απόσχουν από μια στρατηγική οργάνωσης των καθολικών μαζών και συμμετοχής τους στην πολιτική διαδικασία. Οργανώνοντας μαζικά κινήματα του λαού της η Εκκλησία στοχεύει να δημιουργήσει ένα είδος «αντικοινωνίας», δηλαδή να συγκροτήσει ένα ολοκληρωμένο καθολικό milieu, το οποίο θα είναι σε θέση σταδιακά «να καταβροχθίσει το φιλελεύθερο κράτος και να επανεγκαταστήσει την εκκλησία στην παλιά της δόξα», ισχυρίζεται ο Καλύβας (22-23). Μόνο που ένα οργανωμένο καθολικό milieu δεν περιορίζει απλώς τον έλεγχο του κράτους επί της εκκλησίας, αλλά και τον έλεγχο της ίδιας της αυστηρά ιεραρχημένης και συγκεντρωτικής Καθολικής Εκκλησίας επί των μαζικών οργανώσεών της (29-30). Σε αυτές υποβαθμίζεται ο ρόλος του ανώτερου κλήρου και αναβαθμίζεται η παρουσία και δράση του κατώτερου κλήρου και των λαϊκών, επισημαίνει ο Καλύβας. Η εκπόνηση, πάντως, της «οργανωτικής στρατηγικής» συνοδεύθηκε από μια «στρατηγική συμμετοχής» εκ μέρους της Καθολικής Εκκλησίας, δηλαδή από την απόφασή της, με τρόπο συστηματικό, να στηρίζει εκλογικά τις υπάρχουσες συντηρητικές πολιτικές φατρίες και τους υποψηφίους τους. Με την επιλογή όμως της στρατηγικής συμμετοχής, όπως σημειώνει ο συγγραφέας, η Εκκλησία βάζει σε μια πορεία μετασχηματισμού τις μαζικές οργανώσεις της, οι οποίες μετατρέπονται στο θεμέλιο αυτής της εκλογικής στήριξης (23).

Στο πρώτο αυτό κεφάλαιο του βιβλίου ο

Καλύβας αναδεικνύει τις αμφισημίες και εντοπίζει τις δευτερογενείς συνέπειες των στρατηγικών επιλογών της Καθολικής Εκκλησίας και της συντηρητικής πολιτικής ηγεσίας. Η οργάνωση και εκλογική κινητοποίηση των Καθολικών δημιούργησε μια δυναμική πολιτική ταυτότητα του λαού της Καθολικής Εκκλησίας, η οποία ήταν διακριτή και από τη θρησκευτική και από την κοινωνική ταυτότητα των πιστών της (24). Οι πιστοί Καθολικοί μετατράπηκαν σε εκλογείς με καθολική χριστιανική πίστη (44), αν και η μεταστοιχείωση της θρησκείας σε πολιτική επηρέασε εν τέλει θετικά τη δημοκρατική ανάπτυξη της Ευρώπης (25). Όμως, η εκλογική επιτυχία της πολιτικής στρατηγικής μετέτρεψε τις οργανώσεις της Εκκλησίας σε ένα πολιτικό κίνημα, η πορεία του οποίου ξέφυγε από τον έλεγχο της ηγεσίας της, ενώ περιορίσε την αυτονομία των συντηρητικών πολιτικών ελίτ και έθεσε σε κίνδυνο την αυθύπαρκτη πολιτική επιβίωση των φατριών του συντηρητικού πολιτικού χώρου (23), γράφει ο Καλύβας.

Στο δεύτερο κεφάλαιο (*Strategies and Outcomes*), ο συγγραφέας εξετάζει συστηματικότερα τον τρόπο με τον οποίο δρομολογήθηκαν οι στρατηγικές επιλογές των Συντηρητικών και της Εκκλησίας και αξιολογεί τα αποτελέσματα των επιλογών αυτών. Κατάληξη τους υπήρξε η δημιουργία πολιτικά σημαντικών κομμάτων θρησκευτικής ομολογίας στις πέντε χώρες της μελέτης. Αυτό που ενδιαφέρει το συγγραφέα είναι να αναδείξει τις αιτίες και να περιγράψει τον τρόπο με τον οποίο, από τη σκοπιά των δρώντων, έγινε κατά στάδια η μετάβαση από τη μια στρατηγική επιλογή στην άλλη: δηλαδή από την απόφαση για δημιουργία μαζικών οργανώσεων της Εκκλησίας, στην απόφαση για συλλογική δράση και πολιτικές συμμαχίες Καθολικών – Συντηρητικών και, εν τέλει, στο σχηματισμό πολιτικών κομμάτων (108-109).

Το πέρασμα κατά πρώτον σε μια οργανωμένη στρατηγική μαζικής απάντησης στον αντικληρικαλισμό ήλθε όταν η Εκκλησία συνειδητοποίησε ότι μέσα αμειβώς θρησκευτικά (λ.χ. η έκδοση παπικών εγκυκλίων) (60), όπως και ήπιες αντιδράσεις στην εφαρμογή ενός φιλελεύθερου προγράμματος αποδογματοποίησης του κράτους (κυρίως της εκπαίδευσης), υπήρξαν ενέργειες αναποτελεσματικές (61). Η υιοθέτηση σε ένα επόμενο στάδιο μιας στρατηγικής πολιτικής συμμετοχής, η οποία προϋπέθετε την ανοικτή παρέμβαση της Εκκλησίας στην εκλογική διαδικασία με τη μετατροπή των μαζικών της οργανώσεων σε πολιτικο-εκλογικές οργανώσεις (78-79), δημιούργησε τη βάση για το μετέπειτα σχηματισμό κομμάτων θρησκευτικής ομολογίας. Η βάση αυτή, ωστόσο, που στηριζό-

ταν στη σύναψη άλλοτε απλών «συμφωνιών» και άλλοτε οργανωμένων «συνεργασιών» με τις αντιφιλελεύθερες πολιτικές δυνάμεις (77), δεν ήταν από μόνη της επαρκής για την πρόκληση μιας διαδικασίας κομματικής συγκρότησης (81). Αποτέλεσε, πάντως, σύμφωνα με τον Καλύβα, την αναγκαία προϋπόθεση για την απελευθέρωση νέων δυνάμεων, με τις πρωτοβουλίες και τη δράση των οποίων το μαζικό κίνημα αποδεσμεύτηκε από τη στενή επιρροή της Εκκλησίας, αλλά και από τις κτητικές βλέψεις των συντηρητικών φατριών και εισήλθε σε μια τελική πορεία μετασχηματισμού του σε πολιτικό κόμμα (93). Το ρόλο δύο νέων πολιτικών δρώντων, του κατώτερου κλήρου και των λαϊκών καθολικών ακτιβιστών, θεωρεί ο Καλύβας καθοριστικό για το σχηματισμό των κομμάτων θρησκευτικής ομολογίας (82).

Σημασία ωστόσο για την ανάλυση δεν έχει μόνο η συγκρότηση, αλλά και η μη-συγκρότηση κομμάτων τέτοιου τύπου. Το Βέλγιο, η Ιταλία, η Αυστρία, η Γερμανία και η Ολλανδία αποτελούν παραδείγματα συγκρότησης πολιτικά σημαντικών κομμάτων θρησκευτικής ομολογίας, ενώ η Γαλλία συνιστά ένα παράδειγμα και, κατά τον Καλύβα, «ένα γρίφο της μη-συγκρότησης». Το πρόβλημα αυτό αναλύεται στο τρίτο κεφάλαιο (*The Puzzle of Nonformation: The Case of France*). Για να επιλύσει το «γρίφο» αυτό ο συγγραφέας χρησιμοποιεί το οργανωτικό επιχειρήμα. «Στη Γαλλία... οι Καθολικοί απέτυχαν να δράσουν ως μια συμπαγής ομάδα, με αποτέλεσμα να παραμείνουν εκλογικά αναποτελεσματικοί... Περισσότερο από ένα ζήτημα ιδεολογικής διαίρεσης, το πρόβλημα οφειλόταν στην έλλειψη ενότητας και πειθαρχίας μεταξύ των Γάλλων Καθολικών... Το ότι παρέμειναν πολιτικά διαιρεμένοι και απειθάρχοι οφειλόταν στο γεγονός ότι δεν οργανώθηκαν από την Εκκλησία» (128), ισχυρίζεται ο Καλύβας. Γεγονός είναι ότι στη Γαλλία, την εποχή της σφοδρής αντιπαράθεσης κράτους-εκκλησίας (χονδρικά μεταξύ 1875-1910), δεν εμφανίστηκε ένα μαζικό κίνημα των Καθολικών. Για τον Καλύβα, η έλλειψη οργάνωσης και μαζικού κινήματος λογικά μπορεί να οφείλεται είτε στην αδυναμία της Εκκλησίας να οργανώσει ένα τέτοιο κίνημα, είτε στην απόφασή της να μην οργανώσει ένα τέτοιο κίνημα (131). Ο συγγραφέας θεωρεί ότι συνέβη το δεύτερο, ότι δηλαδή «η εκκλησία μπορούσε μεν, αλλά επέλεξε να μην οργανώσει τους Γάλλους Καθολικούς» (131), υπολογίζοντας στη γρήγορη πτώση της Τρίτης Δημοκρατίας. Η Καθολική Εκκλησία καταρχάς «έπαιξε το χαρτί της παλινόρθωσης» της Μοναρχίας (140), ενώ όταν στη συνέχεια διαπίστωσε ότι η κατευναστική της στάση δεν απέδιδε, ήταν πλέον αργά προκειμένου να αντιδράσει δυ-

ναμικά στις αντικληρικαλικές επιθέσεις που δεχόταν. Χωρίς μαζικές οργανώσεις η Καθολική Εκκλησία στη Γαλλία δεν ήταν σε θέση να προκαλέσει μαζικές κινητοποιήσεις των πιστών της (118). Κυρίως, όμως, δεν επιθυμούσε να συνδράμει μεμονωμένες προσπάθειες συντηρητικών πολιτικών (όπως του αποκαλούμενου και Γάλλου Windthorst, Albert de Mun) που, σε αντίθεση με τη θέληση της ηγεσίας τους, επιδίωκαν το σχηματισμό θρησκευτικού κόμματος· ή και ήταν εχθρική σε εγχειρήματα τα οποία στόχευαν στη δημιουργία κόμματος που θα «συνδύαζε τον Καθολικισμό, με τη Νεωτερικότητα και τη Δημοκρατία» (αναφέρεται η περίπτωση της οργάνωσης Sillon) (120).

Στο τέταρτο κεφάλαιο (*The Formation of Confessional Parties in Historical Context*) ο Καλύβας τοποθετεί το σχηματισμό των κομμάτων θρησκευτικής ομολογίας σε ένα ιστορικό γενικό πλαίσιο. Αναφέρεται στο αντικληρικαλικό πρόγραμμα και τη σχετική νομοθεσία που εφαρμόστηκε στις χώρες που μελετά, παρακολουθεί σε κάθε μια από αυτές την εκπόνηση της οργανωτικής και της συμμετοχικής στρατηγικής της Εκκλησίας, αναδεικνύει τον τύπο και το αποτέλεσμα της πολιτικής συνεργασίας Εκκλησίας – Συντηρητικών, για να καταλήξει στο σχηματισμό κομμάτων θρησκευτικής ομολογίας στις πέντε χώρες της μελέτης του (187-221). Παρά τις διαφορές στη στάση των Εκκλησιών έναντι των αντικληρικαλικών επιθέσεων (όπως λ.χ. στήριξη της Εκκλησίας στον «ολοκληρωτικό πόλεμο» των οργανώσεων των Καθολικών στο Βέλγιο, αλλά πολιτική κατευνασμού και καταδίκη του Χριστιανοκοινωνικού Κινήματος από τους επισκόπους Βιέννης και Πράγας το 1894), από την ανάλυση γίνεται σαφές ότι οι συγκλίσεις στις στρατηγικές επιλογές των Εκκλησιών είναι σημαντικές.

Στο κεφάλαιο γίνεται ειδική μνεία στο γερμανικό Kulturkampf και εύστοχα επισημαίνεται ότι το Deutsches Zentrum ήταν το μοναδικό κόμμα θρησκευτικής ομολογίας που σχηματίστηκε (1870) πριν την έναρξη του Kulturkampf, άρα πριν την κυρίως επίθεση εναντίον της Καθολικής Εκκλησίας μέσα στη Γερμανική Αυτοκρατορία (212). Άξια προσοχής είναι ακόμη η αναφορά του Καλύβα στην παπική εγκύκλιο *Il fermo proposito*. Με την εγκύκλιο αυτή ο Πάπας προέτρεπε τους πιστούς να μετέχουν σε εκλογικές διαδικασίες, προκειμένου «να μπλοκάρουν την εκλογή υποψηφίων που υπονομεύουν την Εκκλησία» (219)· τους καλούσε δηλαδή ανοικτά σε μια εκλογική πράξη όχι υπερ-ψήφησης, αλλά κατα-ψήφησης υποψηφίων.

Στο τελευταίο κεφάλαιο (*After the Formation. The Confessional Dilemma and the Construction of a Catholic Political*

Identity), ο συγγραφέας παρακολουθεί τις «ενδογενείς» εξελίξεις και τον μετασχηματισμό των κομμάτων θρησκευτικής ομολογίας (222). Σύμφωνα με τον Καλύβα, αμφισβησίες και διλήμματα δεν συνοδεύουν μόνο τη συγκρότηση, αλλά χαρακτηρίζουν επίσης τη διατήρηση και εδραίωση αυτών των κομμάτων. Είναι προφανές ότι ταυτιζόμενα τα κόμματα αυτά με την Εκκλησία, σταδιακά θα έχαναν σε εκλογική επιρροή στο περιβάλλον της διαρκώς εκκοσμικευόμενης Ευρώπης (233). Από την άλλη, όμως, επιχειρώντας την αποδογματοποίησή τους θα απομακρύνονταν από την οργανωτική και κοινωνική τους βάση, δηλαδή την Εκκλησία και το περιβάλλον της, που αποτελούσαν τις «αιτίες ύπαρξης» αυτών των κομμάτων (234). Τα κόμματα θρησκευτικής ομολογίας, παρατηρεί ο Καλύβας, ήταν εξ αρχής «ετερογενή διαταξικά κόμματα» (236). Υπό αυτήν την έννοια, και εφόσον το φαινόμενο της «πανσυλλεκτικότητας» περιοριστεί στην ταξική σύνθεσή τους, τα κόμματα αυτά ήταν τα πρώτα «πανσυλλεκτικά κόμματα», πολύ πριν το φαινόμενο αυτής της «πανσυλλεκτικότητας» κάνει την εμφάνισή του στο μεταπολεμικό σύστημα των δυτικοευρωπαϊκών πολιτικών κομμάτων (237). Το στοιχείο της πανσυλλεκτικότητάς τους, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι τα κόμματα θρησκευτικής ομολογίας εκτός από «ομάδες συμφερόντων» της Εκκλησίας ήταν και κανονικά πολιτικά κόμματα και εκλογικοί μηχανισμοί (242), τα έβαλε σε μια διαδικασία αποδέσμευσης από την ιδεολογική και οργανωτική επιρροή της Εκκλησίας. Διατηρώντας, λοιπόν, στοιχεία της δογματικής τους ταυτότητας, εμπλουτίζουν την ταυτότητα αυτή με πιο οικουμενικά και εν γένει ηθικά νοήματα· εξακολουθώντας να προσφέρουν στήριξη στην Εκκλησία, απαρνούνται τον κληρικαλισμό και τη σχεδόν μονομερή εξάρτησή τους από το δυναμικό αλλά και το στίλ του κλήρου όσον αφορά τα μέσα και τον τρόπο ενασχόλησής τους με την πολιτική (242-244). Η θρησκεία και όχι το δόγμα/η ομολογία πίστης έγινε πλέον το εφελτήριο της «αποϊεροποιημένης» (κατά την έκφραση του G. Formigoni) πολιτικής παρέμβασης αυτών των κομμάτων (245), όπως εξάλλου υποστήριζαν και στελέχη (Ernst Lieber) του γερμανικού Zentrum: «Το Zentrum δεν είναι ένα θρησκευτικό, ομολογητικό ή εκκλησιαστικό κόμμα, αλλά είναι ένα πολιτικό κόμμα» (245). Ή, όπως προκύπτει από τη μελέτη του Καλύβα, εάν η πολιτικοποίηση της θρησκείας δημιούργησε κόμματα θρησκευτικής ομολογίας, η πολιτικοποίηση της θρησκείας τα έβαλε και σε μια πορεία μετασχηματισμού τους σε κοσμικά πολιτικά μορφώματα. Υπό αυτήν την έννοια, επομένως, «η πολιτι-

κοποίηση της θρησκείας συνεισέφερε στην εκκοσμίκευση της πολιτικής» (245).

Η «δημοκρατία στην Ευρώπη συχνά επεκτάθηκε και εδραιώθηκε από τους εχθρούς της», γράφει ο Καλύβας (264) στα συμπεράσματά του (*Toward a Theory of Christian Democracy*). Ο μετασχηματισμός των κομμάτων που προέκυψαν, κατά το συγγραφέα, ως ένα «τυχαίο αποτέλεσμα» (257) στρατηγικών επιλογών της Εκκλησίας και των συντηρητικών πολιτικών ελίτ, μέσα από ένα κληρικαλικο-θρησκευτικό κίνημα που ήταν αντιδημοκρατικό, αδιάλλακτο και μη-ανεκτικό, συνέβαλαν «παραδόξως... στην εδραίωση και τη σταθεροποίηση της πολιτικής και της κοινωνικής τάξης» (S. Berger 1987/1989: 128). «Η δημοκρατική εξέλιξη του Καθολικού κινήματος» προήγαγε την εκκοσμίκευση, την ενσωμάτωση και την αποδοχή της δημοκρατίας, επισημαίνει ο Καλύβας (260, 261), εφόσον ήταν τα κόμματα θρησκευτικής ομολογίας που «διαρρηγγύνοντας τις διασυνδέσεις των ατόμων με την Εκκλησία» (258), «περιόρισαν την επιρροή της θρησκείας στην πολιτική και την κοινωνία» (261), καταλήγει ο Καλύβας.

Το βιβλίο του Στάθης Ν. Καλύβα αποτελεί μια ιδιαίτερως ενδιαφέρουσα επιστημονική μελέτη. Τη μελέτη συνέχει το εξής επιχείρημα: Τα κόμματα θρησκευτικής ομολογίας υπήρξαν ένα «συμβεβηκός» (contingent outcome), ένα «δευτερογενές επακόλουθο» ορθολογικών στρατηγικών επιλογών των κυρίως δρώντων στο χώρο της Καθολικής Εκκλησίας και των συντηρητικών φατριών του 19ου/αρχών του 20ού αιώνα. Τα κόμματα θρησκευτικής ομολογίας δεν υπήρξαν, βέβαια, «αφύσικα» και «επικίνδυνα», όπως τα χαρακτήριζε ο Bismarck, για τον οποίο ούτως ή άλλως όλα τα κόμματα ήταν επικίνδυνα, εφόσον διαιρούσαν την υποτιθέμενη ενιαία θέληση του λαού. Τα κόμματα αυτά δεν ήταν, όμως, και ένα αναπότρεπτο και φυσικό συμβάν των συγκρούσεων κράτους και εκκλησίας, ισχυρίζεται ο Καλύβας (10, 171). Το επιχείρημά του αυτό ο συγγραφέας το συζητά τόσο στο επίπεδο της θεωρίας, κυρίως όμως το διερευνά στο επίπεδο της συγκριτικής ιστορικο-κοινωνιολογικής προσέγγισης περιπτώσεων, στις οποίες για τους ίδιους λόγους αλλού εμφανίστηκαν και αλλού δεν εμφανίστηκαν κόμματα θρησκευτικής ομολογίας. Η εξήγηση του σχηματισμού ή του μη σχηματισμού τέτοιων κομμάτων γίνεται μέσω της επικέντρωσης του ενδιαφέροντος του συγγραφέα στην αποκάλυψη «των αιτιακών μηχανισμών» (κατά Jon Elster, στον οποίο και παρεπέμπει ο Καλύβας) (16, 32): δηλαδή μηχανισμών που, στην προκειμένη περίπτωση, συνδέουν τις στρατηγικές επιλογές της Εκκλησίας με το σχηματισμό πολιτικά σημαντικών και εκλογι-

κά επιτυχημένων πολιτικών κομμάτων που ομολογούν πίστη σε ένα θρησκευτικό δόγμα και στήριξη στην Καθολική Εκκλησία. Οι μηχανισμοί αυτοί γίνονται θετικά ή αρνητικά αναγνωρίσιμοι σε όλες τις περιπτώσεις που συγκριτικά πραγματεύεται το βιβλίο. Να σημειώσουμε, ωστόσο, στο σημείο αυτό ότι ο συγγραφέας είναι μάλλον άδικος στο σχόλιό του για τη θεωρία των διαιρετικών τομών των Lipset/Rokkan (1967), στην οποία καταλογίζει ότι «προβλέπει το σχηματισμό κομμάτων θρησκευτικής ομολογίας από τη σύγκρουση κράτους-εκκλησίας» (115). Οι Lipset/Rokkan (1967: 26), τουναντίον, αναφέρουν ότι «οι διαιρετικές τομές δεν μεταφράζονται κατά τρόπο φυσικό σε κομματικές αντιθέσεις». Σύμφωνα μάλιστα μ' αυτούς, «ζητήματα οργάνωσης και εκλογικής στρατηγικής», δραματίζουν σημαντικό ρόλο σε μια τέτοια μετατροπή (Lipset/Rokkan 1967: 26).

Εάν, πάντως, η δραστηριοποίηση και αυτονόμηση του κατώτερου κλήρου και των λαϊκών της Καθολικής Εκκλησίας υπήρξαν παράγοντες ιδιαίτερης σημασίας για το σχηματισμό κομμάτων θρησκευτικής ομολογίας όπως παρατηρεί ο Καλύβας, τότε μια συστηματική ανάλυση της φυσιγνωμίας των λαϊκών και των πιστών Καθολικών ως Καθολικών θα βοηθούσε σημαντικά στην περαιτέρω διερεύνηση των προαναφερθέντων αιτιακών μηχανισμών. Η S. Berger (1987/1989: 114-115) επί παραδείγματι, η οποία διακρίνει τους Γάλλους Καθολικούς αναλόγως της ποιότητας της θρησκευτικής τους δέσμευσης με το δόγμα και την Εκκλησία, κάνει ορισμένες ουσιαστικές παρατηρήσεις οι οποίες εξηγούν, όχι σε αντίθεση αλλά διαφορετικά από τον Καλύβα, την εκλογική διασπορά των πιστών στα υπάρχοντα, μη-θρησκευτικά, κόμματα και όχι την εκλογική τους συγκέντρωση σε κάποιο ομολογητικό ή χριστιανικό ή, εν τέλει, χριστιανοδημοκρατικό κόμμα. Ο Καλύβας παραμένει συνεπής στην πρόταξη ενός οργανωτικού έναντι ενός εκλογικο-κοινωνιολογικού επιχειρήματος. Το γεγονός, επομένως, ότι μεγάλος αριθμός θρησκευόμενων αγροτών στη Γαλλία μετά το 1880 ψήφιζε υπέρ της Δημοκρατίας οφείλεται, κατά το συγγραφέα, στην έλλειψη οργάνωσης της Δεξιάς, όπως και στην άρνηση της Εκκλησίας να στηρίξει τη Δεξιά στη Γαλλία (146-147). Μήπως, όμως, οφείλεται επιπλέον στη διαφορετικής ποιότητας και έντασης θρησκευτική δέσμευση (religious commitment) των Γάλλων Καθολικών, όπως και στις σχέσεις τους με τις οργανώσεις του καθολικού milieu στη Γαλλία;

Η διατύπωση ενός εκλογικο-κοινωνιολογικού επιχειρήματος και η συστηματική χρήση της εκλογικής έρευνας από τον Καλύβα θα εμπλούτιζαν το (ούτως ή άλλως σημαντι-

κό) αποτέλεσμα αυτής της εργασίας. Έτσι, δίπλα στις απαντήσεις στα ερωτήματα του συγγραφέα για το «πώς», «γιατί» και «από ποιον» σχηματίστηκαν τα κόμματα θρησκευτικής ομολογίας (13), θα μπορούσαν να υπάρξουν απαντήσεις σε βασικά ερωτήματα της εκλογικής έρευνας, όπως λ.χ. στο «ποιος» και «γιατί» στήριξε εκλογικά ή και «ποιος» και «γιατί» καταψήφισε τα κόμματα αυτά. Ο προσανατολισμός της εργασίας προς αυτήν την κατεύθυνση θα διευκόλυνε το συγγραφέα να επεκταθεί περισσότερο σε ζητήματα, όπως επί παραδείγματι η ευρύτερη σχέση του (πολιτικού) Καθολικισμού με τη Δεξιά (171). Το γεγονός, πάντως, ότι ο Καθολικισμός εν γένει δεν ρέπει απαραίτητως προς τα Δεξιά, ούτε είναι «συντηρητικός από τη φύση του» (171), αποδεικνύει η περίπτωση των Η.Π.Α.: ο Καθολικισμός εκεί είναι ένας παράγοντας προσανατολισμού περισσότερο προς το Δημοκρατικό Κόμμα και τους υποψηφίους του σε αναμετρήσεις για το προεδρικό αξίωμα (βλ. ενδεικτικά Wattenberg 1998: 181). Τηρουμένων των αναλογιών και, πάντως, για άλλους λόγους, το ίδιο αποδεικνύει και η περίπτωση της Μ. Βρετανίας: αν και σ' αυτήν η διερεύνηση της σχέσης κομμάτων και θρησκείας/Εκκλησιών δίνει μάλλον ασαφή αποτελέσματα: οι Καθολικοί ψηφοφόροι δείχνουν σε υψηλά ποσοστά την προτίμησή τους για το Εργατικό Κόμμα στις εκλογές για την Κάτω Βουλή. (Bochel/Denver 1970, Miller/Raab 1977).

Τα κόμματα θρησκευτικής ομολογίας είναι «δίκωπο μαχαίρι», γράφει ο Καλύβας (232), καθώς έχουν «περιορισμένη ικανότητα να απευθύνονται στους μη εκκλησιαζόμενους, στους μη θρησκευόμενους και στους μη Καθολικούς εκλογείς (232). Να επισημανθεί, βέβαια, ότι για τους εκκλησιαζόμενους, θρησκευόμενους και Καθολικούς εκλογείς αναπτύχθηκε στο παρελθόν ένα είδος «αυστηρού εκλογικού κανόνα», που ως πολιτικο-εκλογικό «αντανακλαστικό» τους προσανατόλιζε και, για ένα διάστημα, παγίωνε την επιλογή τους για τα κόμματα θρησκευτικής ομολογίας (Mielke 1991: 142). Αυτό ίσχυσε οπωσδήποτε για το Γερμανικό Zentrum. Μάλιστα για το Zentrum ισχύει όντως αυτό που αναφέρει ο Καλύβας, ότι δηλαδή το μερίδιο των Καθολικών εκλογέων του από το 83% που ήταν στη διάρκεια του Kulturkampf περιορίστηκε στο 55% στα 1912 και παρέμεινε γύρω στο 50% στη διάρκεια της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης. Ωστόσο, σύμφωνα με τον Mielke (1991: 142) και παρά τη σταδιακή χαλάρωση του εκλογικού κανόνα, το Γερμανικό Κέντρο συσπείρωνε την περίοδο εκείνη, όπως και την περίοδο της κρίσης της Βαϊμάρης, «το πιο σταθερό κομμάτι του γερμανικού εκλογικού σώμα-

τος», εκείνο το κομμάτι που διαθέτοντας μια «ιδιαίτερη συνείδηση ομάδας», ανέπτυξε έναν «ισχυρό μηχανισμό απόκρουσης της εθνικοσοσιαλιστικής επίθεσης».

Το βιβλίο του Στάθη Ν. Καλύβα αποτελεί μια εμπειριστατωμένη συγκριτική μελέτη για τις προϋποθέσεις εμφάνισης και την κατανόηση των όρων ανάδειξης του «Φαινομένου της Χριστιανοδημοκρατίας». Παρότι ο συγγραφέας αναφέρει συχνά σε δευτερογενείς πηγές (κάτι που είναι δύσκολο να αποφύγει κανείς όταν έχει να επεξεργαστεί ένα τόσο εκτενές και ετερογενές υλικό), η μελέτη διαθέτει πρωτοτυπία. Το κύριο βάρος του έργου δίνεται στην ανάλυση των θρησκευτικών/καθολικών κινημάτων που προέκυψαν από τις συγκρούσεις κράτους-εκκλησίας κατά το τελευταίο τέταρτο και μετά του 19ου αιώνα, καθώς και των κομμάτων που σχηματίστηκαν μέσα στη δίνη των συγκρούσεων αυτών. «Confessional Parties» τα αποκαλεί ο συγγραφέας, δηλώνοντας εξ αρχής ότι «οι ορισμοί (τους) ποικίλουν» (19/υποσ. 23). Ο ίδιος ορίζει ως confessional parties εκείνα τα κόμματα τα οποία χρησιμοποιούν (ή χρησιμοποιούσαν όταν σχηματίστηκαν) τη θρησκεία (ή ζητήματα που σχετίζονται με τη θρησκεία ή την εκκλησία) ως πρωταρχικό ζήτημα προκειμένου να κινητοποιήσουν πολιτικά ή να συγκροτήσουν πολιτικές ταυτότητες» (19). Προς το τέλος της μελέτης του, μάλιστα, ο Καλύβας θα διακρίνει μεταξύ «clerical parties» και «confessional parties», θεωρώντας τα πρώτα ως ένα είδος «πολιτικού βραχίονα της εκκλησίας» και τα δεύτερα ως κόμματα «ενδιαφερόμενα για ζητήματα της θρησκευτικής ομολογίας» επιμέρους (confessional issues) (242/υποσ. 9). Μεταξύ της περιγραφής του «confessional party», όπως αυτή προκύπτει από την ίδια τη μελέτη, και του ορισμού της από το συγγραφέα παρουσιάζεται, όμως, μια μικρή απόκλιση. Ένα «confessional party» είναι ένα «κόμμα θρησκευτικής ομολογίας», ένα κόμμα δηλαδή τα ομόδοξα μέλη του οποίου οργανώνονται και πολιτικά συμμετέχουν με πρωταρχικό (κλήρος, λαϊκοί, πιστοί της Εκκλησίας) ή δευτερογενή (συντηρητικοί πολιτικοί ηγέτες) στόχο την προάσπιση της κοινής τους ομολογίας πίστης σε ένα θρησκευτικό δόγμα και τη διασφάλιση της επιρροής του στην κοινωνία και το κράτος. Ο ορισμός του «confessional party» από τον Καλύβα περιγράφει, όμως, πιο χαλαρά, έναν τύπο κόμματος με θρησκευτικό χαρακτήρα, τα μέλη του οποίου, στη βάση κοινών παραδοχών για θρησκευτικά ζητήματα ή και λόγω της κοινής θρησκευτικής τους ταυτότητας, αναπτύσσουν μια ενιαία πολιτική ταυτότητα. Αυτός, όμως, ο ορισμός αναφέρεται σε κόμματα που έχουν εισέλθει σε μια διαδικασία «αποϊεροποίησης» τους, που είναι λιγότερο

κόμματα ομολογίας πίστης και προάσπισης θρησκευτικού δόγματος (confessional) και περισσότερο χριστιανικά ή, απλώς, θρησκευτικά (christian-religious). Γι' αυτά ισχύει η διαπίστωση των E. Gerard και M. van den Wijngaert (αναφέρεται από τον Καλύβα, 245): «In sum, confessional parties were gradually transformed from 'Catholic parties' into secular 'Christian People's parties'». Ή, σύμφωνα με τον Pappi (1985: 267), τα ομόδοξα κόμματα μετατράπηκαν σε «υπερδογματικά, χριστιανικά κόμματα». Από τη στιγμή που τέθηκε σε λειτουργία αυτός ο μηχανισμός μετατροπής, οι συνθήκες για την εμφάνιση της Χριστιανοδημοκρατίας είχαν πλέον ωριμάσει.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- Berger, S. (1987/1989) «Religious transformation and the future of politics». Σε C.S. Maier (ed.), *Changing boundaries of the political. Essays on the evolving balance between the state and society, public and private in Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bochel, J.M./Denver, D.T. (1970) «Religion and Voting: A critical review and a new analysis». *Political Studies*, 28/2: 205-219.
- Boll, B. (2001) «Religion, politics and electoral behaviour in Germany: Historical experiences, contemporary questions and uncertainties in the future». Ανακοίνωση στο Διεθνές Συνέδριο Θρησκεία και Νεωτερικότητα, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα.
- Γεωργιάδου, Β./Νικολακόπουλος, Η. (2002) «Τύποι θρησκευτικής δέσμευσης, εκκλησιαστική πρακτική και πολιτικές προτιμήσεις. Μια εμπειρική ανάλυση». Σε Θ. Λίποβατς/Ν. Δεμερτζής/Β. Γεωργιάδου (επιμ.), *Θρησκεία και νεωτερικότητα*. Αθήνα: Κριτική (υπό έκδοση).
- Davie, G. (1994/1999) *Religion in Britain since 1945*. Oxford: Blackwell.
- Ζουμπουλάκης, Σ. (1998) «Ο Θεός επιστρέφει στην Ευρώπη; Δοκίμιο για τη θρησκευτική δυνατότητα άθεης θρησκείας». Σε Ζ. Ντάβιελ, *Ο Θεός είναι φανατικός*; Αθήνα: Πόλις.
- Lane, J.-E./Ersson, S. (1999) *Politics and society in Western Europe*. London: Sage Publications.
- Lijphart, A. (1982) «The relative salience of the socio-economic and religious issue dimensions: Coalition Formation in ten western democracies 1919-1979». *European Journal of Political Research*, 10: 201-211.
- Lipset, S.M./Rokkan, S. (1967). *Party systems and voter alignments: Cross-national perspectives*. New York: The Free Press.
- Mielke, G. (1991) «Des Kirchturms langer Schatten. Konfessionell-religiöse Bestimmungsfaktoren des Wahlverhaltens». Σε H.-G. Wehling (Redaktion), *Wahlverhalten*. Stuttgart: W. Kohlhammer.

- Miller, W.L./Raab, G. (1977) «The religious alignment at english elections between 1918 and 1970». *Political Studies*, 25/2: 227-251.
- Pappi, F.U. (1979) «Konstanz und Wandel der Hauptspannungslinien in der Bundesrepublik». Σε J. Mathes (Hrsg.), *Sozialer Wandel in Westeuropa*. Frankfurt/M.: Campus.
- Pappi, F.U. (1985) «Die konfessionell-religiöse Konfliktlinie in der deutschen Wählerschaft: Entstehung, Stabilität und Wandel». Σε D. Oberndörfer/H. Rattinger/K. Schmitt (Hrsg.), *Wirtschaftlicher Wandel, religiöser Wandel und Wertwandel. Folgen für das politische Verhalten in der Bundesrepublik Deutschland*. Berlin: Duncker & Humblot.
- Wattenberg, M.R. (1998) *The decline of american political parties 1952-1996*. Harvard University Press.
- Wolf, C. (1996) «Konfessionelle versus religiöse Konfliktlinie in der deutschen Wählerschaft». *Politische Vierteljahresschrift*, 37/4: 713-734.